

взірцевим підручником для його студентів в УГА, УВУ, УТПГ та порадином для практичних діячів кооперації, високо оцінили всі фахові дослідники. Саме ця робота була подана вченим на рецензування в УГА й УВУ під час вирішення питання про підвищення його наукової кваліфікації. У відгуках рецензентів (О.К. Мищюка, Б.М. Мартоса, В.С. Тимошенка) відзначалися оригінальність роботи, її теоретична та практична цінність, надзвичайна широта і повнота охопленого матеріалу, багата джерельна й статистична база. Усі без винятку дослідники поділяли думку О.К. Мищюка про те, що „Історія кооперації” „є не тільки новою і єдиною в своїм роді в українській економічній літературі, але доки що не маюча прикладу і в світовій кооперативній літературі” [20, 19], адже написана у той самий час праця німецького автора В. Кулеманна „Кооперативний рух” містила відомості лише про 20 країн. Так само високо роботу С.В. Бородаєвського оцінюють і сучасні вчені [10, 307; 21, 10].

Отже, „Історія кооперації” – результат багатолітніх практичних та теоретичних студій С.В. Бородаєвського над питаннями історичного розвитку і сучасного йому становища кооперативного руху у світі. Протягом тривалого часу вона була єдиним українським підручником з історії кооперації для студентів-емігрантів, незамінним порадином для кооператорів-практиків та „найповажнішим досягненням української економічної літератури в ділянці кооперативної науки” [22, 28]. Створена на початку ХХ ст., „Історія кооперації” і сьогодні залишається взірцем об’єктивного комплексного підходу до висвітлення минулого, гармонійного поєднання фактографізму й аналітики, чітко структурованої подачі матеріалу, обґрунтованості й виваженості висновків та оцінок.

1. Мартос Б. Економічно-кооперативний факультет УГА // Українська господарська академія в Ч.С.Р. Подєбради, 1922 – 1935 і Український технічно-господарський інститут. Подєбради-Регенсбург-Мюнхен, 1932-1972. – Нью-Йорк, 1972.
2. Миронович Д. Проф. Сергій Бородаєвський // Краківські вісті. – 1942. – 14 лютого.
3. Энциклопедический словарь Брокгауз и Ефрон. Биографии: В 12-ти т. / Отв. ред. В.М. Карев, М.Н. Хитров. – Т. 2. Бейерль-Вакерль. – Репринтное издание. – М., 1992.
4. Корелин А.П. Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX – начале XX в. – М., 1988.
5. Пажитнов К.А. История світової кооперації. – К., 1928.
6. Власенко В.М. Бородаєвський // Енциклопедія Сучасної України. – Т. 3: Біо-Бя. – К., 2004.
7. Марочко В.І. Бородаєвський // Енциклопедія історії України. – Т. І: А-В. – К., 2003.
8. Власенко В.М., Власенко В.В. Корифей кооперативної справи (До 135-річчя від дня народження С.В. Бородаєвського) // Сумський історико-архівний журнал. – 2005. – № 1.
9. Глушан О.В. С.В. Бородаєвський: документи до біографії // Пам’ятки: археографічний щорічник. – 2009. – Т. 10.
10. Злунко С. Українська економічна думка. Постаті і теорії. – Львів, 2004.
11. Власенко В.М. С.В. Бородаєвський про взаємовідносини земств і кооперації (до 135-ліття з дня народження вченого) // Сумська старовина. – 2005. – № 15.
12. Глушан О.В. С.В. Бородаєвський про кооперацію у Чехословаччині // Університет. – 2009. – № 3.
13. Бородаєвський С.В. Історія кооперації. – Прага,

1925.

14. Бородаєвський С.В. Сельско-хозяйственные кооперации в Германии. – СПб., 1908.
15. Бородаєвський С.В. Кооперация среди славян. – СПб.: Изд. Упр. по делам мелкого кредита, 1912.
16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4000. – Оп. 1. – Спр. 17.
17. ЦДАВО України. – Ф. 3859. – Оп. 1. – Спр. 230.
18. Бородаєвський С.В. Історія кооперації. – Подєбради: Видавниче Т-во при УГА, 1924.
19. Малашко М. Т-во по розповсюдженню кооперативного знання при Українській господарській Академії в Ч.С.Р. // Кооперативний альманах. – Подєбради, 1923. – Грудень.
20. ЦДАВО України. – Ф. 3795. – Оп. 1. – Спр. 432.
21. Горкіна Л.П., Чумаченко М.Г. У світовому науковому просторі: економічний доробок учених української діаспори (20-80-ті роки ХХ ст.) // Актуальні проблеми економіки. – 2008. – № 5.
22. Винар Б. Матеріали до історії економічних дослідів на еміграції (1919-1964). – Мюнхен, 1965.

О.М. Дулгерова

ДІЯЛЬНІСТЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ З РОЗВИТКУ НАСІННИЦТВА

У процесі подолання різнопланових труднощів, які постають перед сільським господарством і численними жителями сільської місцевості у зв’язку з кардинальним оновленням засадничих принципів функціонування аграрного сектора національної економіки, важливе значення має вивчення досвіду проведення подібних чи схожих перетворень. Тому цілком актуальним є звернення до нашого власного історичного досвіду, набутого в результаті вирішення подібних проблем у період нової економічної політики. Загальні проблеми розвитку сільського господарства в 1921–1928 рр. достатньо повно висвітлювалися в останні десятиліття А.Г. Морозовим [1], В.В. Калінінцем [2], С.В. Кульчицьким [3], С.В. Корновенком [4], В.М. Лазуренком [5] та ін. Однак спеціальних досліджень, присвячених діяльності сільськогосподарської кооперації в галузі рільництва, а саме з розвитку насінництва, не проводилося. Автор статті ставить за мету розкрити діяльність сільськогосподарської кооперації УСРР з розвитку насінництва у роки непу. Об’єкт вивчення – сільськогосподарська кооперація УСРР у 1921-1929 рр., предмет – її діяльність з розвитку насінництва.

Головним завданням діяльності сільськогосподарської кооперації в галузі рільництва, базової галузі сільського господарства України, стан справ у якій завжди був визначальним не лише для самого селянства, але й для країни в цілому, було підвищення врожайності селянських посівів, – як зернових, так і технічних. Слід зазначити, що в цілому на початку 20-х років ставлення селянства до нововведень у цій галузі було досить консервативним. Із ряду причин, зокрема, через боязнь можливих негативних наслідків, воно без особливого ентузіазму сприймало нововведення в агрономії. Напружений зерновий баланс значної кількості селянських господарств виступав своєрідним застереженням від будь-яких експериментів, що окрім обіцяних позитивних результатів могли мати й негативні. Про це постійно

добре пам'ятав селянин, який завжди стояв першим у складних відносинах людини і природи, а тому і найбільш страждав від її негативних проявів. Домінуючим фактором селянської свідомості залишалась перевірена віковою практикою теза: „Як наші батьки і діди робили, так і ми будемо робити”. Тому перед сільськогосподарською кооперацією стояли достатньо складні завдання не лише організаційного, фінансово-економічного, але й ментального характеру з впровадження у селянських господарствах поліпшених сортів насіння та прогресивних методів обробітку землі, догляду за посівами, зберігання врожаю.

На початку 20-х рр. першочерговим завданням сільськогосподарської кооперації стало постачання селянам сортового насіння. Це завдання було одним із найважливіших, позаяк, приступивши до реалізації нової економічної політики, селянство України зіткнулось із проблемою практичної відсутності селекційної роботи у республіці. Наслідком революційних змін і тривалих воєнних дій на її території стала ліквідація не лише поміщицьких господарств, які до 1917 р. займалися вирощуванням сортового насіння, але й приватних фірм, які його розповсюджували.

Уже на першому етапі НЕПу вирощуванням і розповсюдженням сортового насіння займалися такі спеціалізовані сільськогосподарські кооперативні об'єднання як „Хуторянин” у Полтаві та Харківський обласний сільськогосподарський союз [6, 79].

Формування спеціалізованої системи насінневої кооперації розпочало в березні 1922 р. Саме тоді у Харкові відбулися Всеукраїнські збори уповноважених кооперативних сільськогосподарських товариств насінневодів. Учасники зборів, серед яких було багато відомих діячів українського кооперативного руху, визнали за необхідне негайно сформувати запасний насінневий фонд і розпочати заходи з уведення в республіці науково обгрунтованої системи сортовиробництва. 26 жовтня 1922 р. було створено Всеукраїнське товариство насінництва. Тривалий і найбільш складний для сільського господарства України час воно діяло на виключно громадських засадах як суто кооперативна організація. Лише у січні 1926 р. колегія НКЗС України затвердила постанову про організацію єдиного насінневого кооперативного центру – „Всеукраїнського товариства насінництва на паях”, куди зі своїми пайовими коштами увійшла й держава в особі Наркомзему. У червні 1928 р. це товариство було перетворене в Український союз насінневої кооперації – „Насіннесоюз”, який об'єднував не лише спеціальні сільськогосподарські насінневі товариства, але й агрошколи та науково-дослідні установи [7, 112].

У своїй роботі „Насіннесоюз” керувався насамперед попиту ринку на сортове насіння. Так, у 1919/20 рр. високі ціни на городне насіння зумовили великий попит на нього з боку міського населення. Через відсутність власних великих посівних площ сільськогосподарська кооперація запровадила вирощування сортового насіння на дрібних селянських плантаціях. Високі ціни на насіння стимулювали вирощування селянами сортового матеріалу. Не менш важливу роль у налагодженні кооперацією селекційної роботи відіграли декрет про охорону й пільги насінневим господарствам (1922 р.)

та сприятлива політика НКЗС із кредитування кооперативних товариств, які займались цією вкрай потрібною для сільського господарства справою.

Політика НКЗС і кон'юнктура цін на насіння у 1921/22 р. настільки сприяли розвитку насінництва, що у 1922/23 р. навіть спостерігалось перевиробництво городнього насіння. Через це ціни на нього впали настільки, що багато виробників відмовилися від подальшої роботи у насінневій галузі. Приватні сортонасінницькі господарства союзу почали збільшувати площі під посівами сортового насіння за рахунок скорочення плантаційної сітки. У 1925 р. остаточно сформувалась насіннева база сільськогосподарської кооперації у вигляді сітки приватних господарств союзів із посівною площею близько 9 тисяч десятин та посівів при заводських господарств 9 цукроварень, орендованих сільськогосподарською кооперацією [6, 79-80].

Організаційні й керівні функції в справі вирощування й збуту кооперацією насіння виконувало Центральне правління Всеукраїнського союзу союзів сільськогосподарської кооперації „Сільський господар”. Він працював шляхом укладання угод із союзами на вирощування насіння в їхніх власних господарствах та в індивідуальних господарствах їхніх членів. „Сільський господар” зобов'язувався постачати союзам маточний насінневий матеріал та забезпечувати їх кредитами. Райсоюзи ж, у свою чергу, складали аналогічні угоди зі своїми товариствами й колективними господарствами, які входили до системи сільськогосподарської кооперації, а іноді й із висококультурними господарствами членів сільськогосподарських товариств, кредитуючи їх коштами та постачаючи їм насіння, а також провадячи їх інструктування, агрономічне обслуговування й належний контроль за ходом виробництва.

Постачання окремими районними союзами насіння центральним філіям „Сільського господаря” швидко досягло досить значних розмірів. Необхідно також зазначити, що цілий ряд союзів, в яких відтворення посівного матеріалу було особливо розвинуто, продавали насіння не лише злакових, але й технічних, городніх та кормових культур. Наприклад, у грудні 1922 р. Роменський райсільгоспсоюз продав Київській філії „Сільського господаря” 50 пудів насіння кукурудзи, 473 пуди насіння буряку, 725 пудів насіння кормових трав і 336 пудів насіння городніх культур [8, 4].

Вирощене насіння надходило в розпорядження райсільгоспсоюзів, які залишали собі необхідну для місцевого кооперативного постачання кількість, а лишки передавали для збуту „Сільському господарю”. Той, у свою чергу, постачав це насінням тим райсільгоспсоюзам, які його потребували. Безпосередньо селянським господарствам посівний матеріал найчастіше передавався у кредит, якщо це були господарства членів сільгосптовариств, то насіння продавалось за готівку чи обмінювалось на сільськогосподарські продукти відповідно до встановленого еквіваленту.

У цілому райсільгоспсоюзи, що вирощували сортове насіння, в 1923 р. під культурами польових рослин мали 9700 десятин, однолітніх кормових – 250 десятин, багатолітніх трав – 550 десятин, городніх культур – 300 десятин [9, 226]. У

наступному 1924 р. „Сільський господар” встановив постійні виробничі контакти з 8 союзами, що на площі близько 4 тис. десятин вирощували найбільш цінні сорти озимої та ярої пшениці й цукрових буряків, застосування яких у селянських господарствах давало найбільш значний економічний ефект [9, 227].

На вирощуванні кормових і городніх культурах спеціалізувалися Полтавський, Вінницький і Роменський райсільгоспсоюзи. Інші союзи спеціалізувалися на вирощуванні зернових культур. Найбільші насінневі площі під зерновими культурами мали Катеринославський союз (2350 десятин), Красноградський (800 десятин), Богодухівський (888 десятин) і „Сільський господар” на власних господарствах (1550 десятин) [6, 80].

Сільськогосподарська кооперація також постійно прагнула залучити до вирощування насіння ті селянські господарства, які відзначалися високим рівнем агрокультури. Щоб заохотити селян до цієї справи, Наркомзем за клопотанням „Сільського господаря” ще в жовтні 1922 р. постановив, що вся площа селянських господарств, займана посівами насінневих культур, повністю звільняється від оподаткування [10, 4].

Необхідно зазначити, що насіннева робота сільськогосподарської кооперації проводилася, головним чином, у напрямку збільшення площ насінневих культур. Удосконалення й поглиблення агрокультурного змісту роботи з вирощування сортового насіння вимагало концентрації значних коштів та організаційних і агрономічних заходів. Досягти цього власними силами було досить складно, проте сільськогосподарська кооперація робила все можливе, розуміючи, наскільки корисною є робота з вирощування сортового насіння для мільйонів українських селян.

Певне фінансування насінневої роботи сільськогосподарської кооперації здійснювалося Наркомземом. Але грошові суми, що виділялися Наркомземом, були недостатніми для належного розвитку для насінневої роботи кооперації. Крім загального дефіциту бюджетних коштів у галузі, слабке фінансування з боку держави пояснювалось ще й тим, що в 1922 р. Наркомзем зосередив наявні у нього для цієї мети кошти, різко скоротивши фінансування діяльності сільськогосподарської кооперації у цьому напрямку [11, 2].

Окрім того, робота з розширення виробництва сортового насіння ускладнювалася ще й тим, що до 1924 р. діяльність Товариств насінництва та системи сільськогосподарської кооперації у цій галузі не була скоординована. Надалі за задумом керівників Наркомзему сільськогосподарська кооперація мала проводити роботу з репродукції насіння та його заготівлі й постачання, а Товариство насінництва – селекційну та науково-дослідну роботу [6, 80–81].

Окрім вирощування й збуту сортового насіння, спеціалізовані господарства райсільгоспсоюзів займалися також і дослідно-інструкторською роботою. Зокрема, проводилися технічне вивчення сортів культур, хлібопекарських та борошномельних якостей зерна, вмісту протеїну в житі, жиру в соняшнику, крохмалю в картоплі, повний хімічний аналіз озмих та ярих сортів пшениці, кукурудзи тощо. Належна увага приділялася також вивченню окремих сортів стосовно їхньої стійкості до

шкідників, на основі чого проводилася стандартизація, районування і виведення нових сортів. На дослідних ділянках проводилися дослідження окремих сортів, у лабораторіях здійснювався контроль за посівним матеріалом. Слід зауважити, що ця робота проводилася систематично й була спланована належним чином. Окрім того, регулярно скликалися наради з проблем насінництва, заслуховувалися доповіді, проводилися інструктажі тощо [11, 2–6].

Із 1926 р., після того як „Сільський господар” передав свій насінневий відділ Товариству насінництва і ввійшов у його склад, 21 сільськогосподарський союз, що займався насінневою справою, по-суті перетворив Товариство насінництва у новий спеціальний кооперативний центр із насінневої справи [12, 1]. До складу Товариства насінництва входили Наркомзем УСРР, дослідна станція АМСРР, Цукротрест, Радгосптрест, 28 дослідних станцій Наркомзему, 13 агрошкіл, 22 сільськогосподарські союзи, 10 великих спеціалізованих насінневих товариств і 10 організованих на основі колишніх висококультурних у агрономічному розумінні економії сільськогосподарських комун [11, 10].

Селянським господарствам, членам сільськогосподарських товариств, сортове насіння надавалось в кредит, не членам кооперації насінневий матеріал, як правило, продавалось за готівку, або, в ряді випадків, в обмін на продукти за певним еквівалентом. Так, у Катеринославській губернії у 1924 р. сільськогосподарська кооперація реалізувала серед селян з насінневого фонду 7,8 тис. пудів посівного матеріалу з рядового, але ретельно допрацьованого через трієр і 27 тис. пудів чистосортного насіння. Більшу частину насіння було надано в кредит кооперованим господарствам сільської бідноти та середняків, що як насінневий матеріал використовували найчастіше звичайне зерно. Застосування високоякісного посівного матеріалу давало значний економічний ефект, обертаючись більшими, порівняно з іншими категоріями господарств, прибавками врожаю [13, 28].

Для заохочення селянства до заміни безпородного насіння на чистосортне й подальшого його збереження сільськогосподарською кооперацією проводилися найрізноманітніші заходи. Так, щоб краще заохотити селян до покращення якості товарного зерна через його очищення та сортування, сільськогосподарською кооперацією при його купівлі було встановлено високу додаткову доплату за чистоту від сміття та домішок зерна інших культур чи іншого сорту цієї культури. Так, у 1927 р. заготівельники доплачували за чистосортність по 10–15 копійок на пуді [14, 15].

Для того, щоб уникнути постійного змішування різних сортів пшениці, жита, гречки чи ячменю, спростити й здешевити роботу з розвитку насінництва та полегшити комплектування цінних односортових експортних партій зернових культур, за які можна було одержати значно вищу ціну, сільськогосподарською кооперацією було вибрано ті сорти, що виявилися найбільш врожайними, витривалими, якісними за своїми хіміко-біологічними показниками. Наступним кроком стало встановлення для кожного району стандартних районуваних сортів [14, 15].

Тривала й активна робота сільськогосподарської кооперації із забезпечення селянських господарств якісним посівним матеріалом принесла вагомі результати. Так, за даними обстежень урожаю зернових 1927 р. поступова заміна селянського зерна на чисто-сортове, навіть без додаткових витрат на поліпшення обробітку ґрунту чи на угноєння, дала збільшення врожаю на 15 і більше відсотків.

Діючи в умовах обмеженого фінансування, сільськогосподарська кооперація прораховувала кожну свою культурницьку акцію, спрямовану на досягнення конкретного економічного ефекту. Запорукою отримання позитивного кінцевого результату було, насамперед, виконання всього ланцюга виробничо-технологічних заходів. Реалізація лише деяких із них дуже часто давала зовсім незначний ефект і тільки компрометувала агрономічну науку в очах селянства, що в умовах тогочасної радянської дійсності не було рідкістю.

Активні цілеспрямовані зусилля сільськогосподарської кооперації в галузі насінництва дозволили значно інтенсифікувати цю галузь. Продумана насіннево-селекційна робота, масштабне поліпшення селянського насінневого фонду дали змогу збільшити врожайність злакових культур на селянських полях до 15% навіть без додаткових витрат на поліпшення обробітку землі та внесення добрив.

1. Морозов А.Г. Тернистий шлях сільськогосподарської кооперації в добу НЕПу // *Український селянин*: Зб. наук. праць. – Черкаси, 2002. – Вип. 5.
2. Калініченко В.В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921-1929). – Х., 1991.
3. Кульчицький С.В. *Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928 рр.)*. – К., 1996.
4. Корновенко С.В., Лазуренко В.М. *Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу*. – Черкаси, 2004.
5. Лазуренко В.М. *Заможне селянство України в умовах непу*. – Черкаси, 2003.
6. Батюк І. *Сільськогосподарська кооперація на Україні*. – Харків: Книгоспілка, 1925.
7. Марочко В.І. *Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861 – 1929 рр.)*. – К., 1995.
8. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України)*. – Ф. 290. – Оп. 1. – Спр. 170.
9. *Ітоги хозяйственного строительства УССР за 1923/24 год*.
10. ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 3. – Спр. 652.
11. ЦДАВО України. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 126.
12. ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 7. – Спр. 146.
13. ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 5. – Спр. 491.
14. Хоменко С. *Головні заходи в галузі рільництва за планом Наркомзему на 1928 рік // Радянський селянин*. – 1928. – № 1.

Н.І. Земзюліна

МІЖНАРОДНИЙ І ВІТЧИЗНЯНИЙ ДОСВІД КООПЕРАТИВНИХ ОБ'ЄДНАНЬ: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

Кооперативний сектор є важливою ланкою економічної системи практично будь-якої країни з ринковою економікою, поряд з приватним і державним секторами.

В Україні створена законодавча база для розвитку кооперативного руху та посилення його ролі в реформуванні економіки України на ринкових засадах. Зокрема, Указ Президента України „Про заходи щодо розвитку кооперативного руху та посилення його ролі в реформуванні економіки України на ринкових засадах” від 19 грудня 2000 р. та Закон України „Про кооперацію” [1].

Запорукою послідовного входження України до міжнародного кооперативного руху є вирішення актуальних питань пропаганди кооперативних форм діяльності, створення спеціалізованих навчально-дослідницьких центрів, розробка й реалізація державних програм підтримки розвитку кооперації, широкого кола організаційних моделей, що відповідають вимогам української економіки та сучасним реаліям.

Метою статті є історична ретроспектива кооперативних об'єднань на основі українського та світового досвіду. Об'єктом дослідження є вітчизняна кооперативна теорія та світова практика кооперативних об'єднань, предметом – правові, економічні та історичні фактори, що формують систему кооперації, як складову економіки.

Історіографія питання достатньо широко представлена вітчизняною наукою. Кооперація в Україні має 140-річну історію, тобто ми в повній мірі можемо говорити про наявність українського досвіду кооперативного будівництва як в теоретичному аспекті, так і в практичному. Сутність економічної та соціальної природи сільського господарства постійно була і є в полі зору науковців. Світове визнання одержали імена О.В. Чайнова, М.І. Туган-Барановського, Н.Д. Кондратьєва, П.М. Маслова [2] та інші. Сучасні дослідники, в контексті державної програми розвитку народного господарства, також досить велику увагу приділяють теорії та практиці кооперативного будівництва [3].

В Україні прослідковуються умови для розвитку сільськогосподарських кооперативів: розвиваються фермерські господарства, розпайовані земля і майно колективних сільськогосподарських підприємств. Саме тому для України є дуже важливим досвід розвитку кооперації у сільському господарстві країн з ринковою економікою [4, 171].

Найпоширенішими є так звані фермерські кооперативи. Часто фермер є одночасно членом кількох кооперативів, які діють у різних сферах сільського господарства. Особливо характерним щодо цього є приклад Швеції, яку іноді називають „батьківщиною сільськогосподарських кооперативів”. Так, усі сільськогосподарські кооперативи Швеції об'єднані в загальнонаціональну організацію – Шведську спілку сільських господарів. Система сільськогосподарської кооперації охоплює практично все фермерство. Здебільшого це збутові, переробні, постачальницькі і обслуговуючі кооперативи, які відповідають галузевій структурі того чи іншого господарства.

Другим після переробки і збуту напрямом діяльності сільськогосподарських кооперативів є поставка фермерським господарствам знарядь та інших засобів виробництва. Частка постачальницько-збутової кооперації становить близько 30–35% загального обороту фермерської кооперації.